

Д-Р К. КРЪСТЕВ — ИВ. ВАЗОВ

Георги Димов

Самото произнасяне на тия две имена ни връща към един от най-динамичните периоди в българската литература, поражда у нас асоциации за два сякаш непримирими свята, всеки изпълнен с решимост и воля да отстоява своето идейно-естетическо верую. Единият създава цяла епоха в развитието на националната ни художествена книжнина, другият живее с амбицията да бъде върховен съдник в областта на литературата, блазни се от мисълта да чертае координатите на теоретико-критическата и естетическата мисъл у нас в продължение на повече от две десетилетия. И докато Вазов, продължавайки най-добрите възрожденски традиции, трасира широки пътища на жизнено правдивата, народностно самобитна литература, утвърждава реалистичната поетика като върховен художествен критерий, то Кръстев възвестява принципи и норми, в името на които ще подхвърли на преоценка и критика създаденото от поета, чиято мощна творческа индивидуалност вече се бе издигнала на най-високия пиедестал в националната поетическа книжнина. С подобни представи са живеели не само съвременниците на оная епоха, но такива асоциации изпълват и новите поколения при спомена за тия две личности, всеки със своя роля и място в литературния живот на времето, далеч несравними, разбира се, по своята историческа значимост.

Но колкото и отношенията между д-р Кръстев и Вазов, продължили близо три десетилетия, да се възприемат в такива най-общи аспекти, те имат своя история и развитие, интересни не само за литературния историк. Взаимоотношенията между критика и писателя са много по-сложни и многостранни, отколкото изглеждат на пръв план. Днес, пък и не само днес, малцина подозират, че тези взаимоотношения търпят една своеобразна еволюция, че не винаги са били така остри и непримирими, а бележат периоди на сътрудничество и близост в идейно-естетически домогвания и пориви. Да се проследи тази еволюция това значи да се хвърли светлина върху интересни страни и моменти от тогавашния литературен живот, да разберем по-цялостно и критика, и писателя.

Несъмнено проблемът Кръстев — Вазов далеч надхвърля ограничените рамки на отношенията между две личности, колкото и значителни да са те. Той заслужава да бъде осветлен в цялата му пълнота, в конкретните му прояви и идейно-естетическа същност. Така ще се открият и процесите в тогавашния литературен живот, разнообразните предпоставки, обусловили характера на литературните позиции и естетически разбирания на критика и писателя, ще се почувствува сложността на борбата за жизнено необходима литература, за създаване на трайни художествени ценности.

Как започват, през какви перипетии минават и как завършват отношенията между двамата? В какво се изразяват тия отношения? Доколко писанията на Кръстев за Вазов стимулират или убиват творческите пориви у писателя, утвърж-

дават или разколебават вярата му в правилността на избрания път? Доколко тия писания ни разкриват пътя на формирането и търсенията на критика, еволюцията на собствените му идейно-естетически разбирания? Какво е мястото им в общата оценка на писателя в ония години, когато са се утвърждавали цялостни концепции за същност и задачи на литературата, когато процесът на обществено-идейното и художествено естетическото съзряване се е изявявал в твърде разнотрапни и усложнени форми? Ето някои въпроси, които заслужават нашето внимание, в усилията ни да разберем процесите на една отминала епоха с оглед задачите и на нашата съвременност.

Бъдещият редактор на сп. „Мисъл“, играло първостепенна роля както в художествената книжнина, така и в критико-теоретическото мислене, отрано е привлечен от личността и творчеството на Вазов. Още като ученик в София през 1884 г., когато прави и първите си стъпки на книжовното поприще, Кръстев се обръща с писмо до Вазов—тогава редактор на сп. „Наука“—с молба да напечата преведените от него Гютева драма „Клавиго“ и една статия по естетика. Вазов не закъснява да отговори на начеващия литератор. Първите разменени писма, твърде служебни и делови, не подсказват още нищо за бъдещите отношения между двамата. Несъмнено е обаче, че в душата на будния младеж, обладан и от литературни пориви, все по-дълбоко отекват излизашите по онова време стихове на поета, пропити с непритворен патриотизъм, демократизъм и хуманизъм. А когато се отделя от България и студентства в Лайпциг, интересът към Вазов пораста още повече, творчеството му подхранва националните тежнения на младия студент.

Когато по време на Сръбско-българската война от 1885 г. нашите студенти в чужбина се завръщат, за да бранят родината си от вероломното нападение на крал Милан, връща се и Кръстев. При всичката напрегната атмосфера в ония дни той ще иска да осъществи отдавнашното си съкровено желание — да се срещне и лично с прославения вече поет. Ето какво пише по-късно Кръстев за това свое непреодолимо желание — да се запознае отблизо и с човека Вазов, както и за вълненията, които е изпитвал при първите контакти с поезията му: „При всичкото си желание да се видя и сближа с този, който тъй вещо умя да схване духа на времето си, неговата празнота, апатия, долнав материализъм и душевен застои и мрак, дълго време не можах да намеря случай. Първият ми писмен опит не сполучи, вероятно по моя вина: първото ми писмо се удостои с отговор, второто не. Обаче тази немарливост от страна на оновова, който едва ли има втори последовател на идеите си, като мене, не беше в състояние да покърти нито уважението, нито вярата ми в него. Онуй, което у възрастний непременно би посяло предубеждения, няма сила да наскърби юношеското лекомислие, което прибърза да се възползува от туй да покаже особено геройство: да не съди за хората от гледна точка на егоизма. Във време на войната съдбата ме занесе пак в София. И тогаз не забравих да потърся Вазова, намерих му хотелната стая и трябваше да се представя, тъй както правят големите хора. . . с името и званието си. Но колко бях изненадан кога при влизането ми стана от масата един колос, който приличаше повече на железния канцлер, отколкото на един нежен син на музата. Първото впечатление не беше от най-добрите. Студенина му приписвах — има нещо подобно, но че не е студенина на сърцето, знаех от произведенията му, но имах сетне възможност да се убедя с очите си. Вярно е още, че Вазов е беден с думи в обикновения разговор. Аз не бих нарекъл туй недостатък, а завидно качество: там дето езика е по-бърз от ума, там душевния живот е повече твърде оскъден. След няколко дни го посетих втори и последен път; разговора от войната, литературата, доде на Италия, която Вазов бе посетил през май; Италия го бе пленила, както пленява всички художници и поети и той не можеше да се наприказва за нея. Сега Вазов говор доби мелан-

холията на „Епопенте“ и аз познах, че слушам азтора им.“ Тези изповеди четем в послеслова към първата статия на Кръстев за Вазов, писан в Казанлък през 1888 г., за която статия ще стане дума по-нататък. Приведохме този по-дълъг цитат, защото е твърде показателен не само за обаянието, което е имал тогава Вазов над Кръстев, но и за характеристиката на поета — във физически и духовен смисъл, — пречупена през очите на един начинаещ литератор, чиято по-нататъшна съдба е толкова поучителна. От проникателния младежки поглед не са възбегнали типични черти на човека и поета, у когото и недостатъците сякаш се възприемат като добродетели.

Макар да живее в далечна Германия и да слуша отвличените лекции по философия в аудиториите на прочутия Лайпцигски университет, Кръстев следи литературния живот в родината си. Атмосферата, която се създавала по онова време около любимия му писател, опоектизирал някои от най-съкровени чувства, размисли и терзания на народа ни, дълбоко безпокои младия студент-литератор. Той недоумява защо творбите, които така дълбоко са го вълнували, били посрещани с такава неприязън от мнозина критици. Наистина в литературния живот у нас по онова време се вършат неща, които не могат да не смутят всеки с непредубедено отношение към усилията да бъде създадена пълноценна национална художествена книжнина. С всеки изминат ден атаките срещу Вазов — открил се ярко на литературния хоризонт — зачестяват. И защо, в името на какво, се питат мнозина. Не е било лесно при оная атмосфера да се разкрият истинските причини на отричанята, на снизходителните бележки или на половинчатото приемане. А побудите са били толкова разнообразни, продиктувани от най-различни съображения — политическа котерийност и лична неприязън, примитивни разбирания за същността на художествената дейност и неспособност да се разграничи писателят от обществения деец. Тая именно твърде обезпокояваща и гнетяща атмосфера, създавана около големия творец, кара младия литератор, който вече е чувствувал своето критическо призвание, да се заеме и обоснове истината за поета, да разсее тенденциозните нападки и предубеждения. Та нали именно тая Вазова поезия го е обаявала и обаява така дълбоко и непосредно! Защо да не накара и другите да се възторгват от нея, като разкрие нейните хубости. Нима е допустимо да се огорчава и петни това голямо национално дарование! Ето такива мисли вълнуват Кръстев, когато се заема за първи път да пише за любимия си поет, за да разкрие за първи път и собствените си идейно-естетически позиции и разбирания. При такива именно външни обстоятелства и вътрешни тревоги и размисли през 1887 г. се появява обстойната студия под заглавие „Иван Вазов — етюди за стихотворната му поезия“, която студия на следващата 1888 г. бива обнародвана на страниците на сп. „Труд“, кн. 5 и 6. И сега, когато четем тази, написана с необичайно за един студент умение и проникновение статия, у нас нахлуват въпроси от най-различно естество — и историко-литературни, и обществено-психологически и нравствено-естетически, и философско-социологически. През колко неподозирани пътища наистина преминава понякога развитието на един критик, на един писател! Каква е тук ролята на обективните фактори и на субективните предразположения?

Бъдещият апологет на „изкуство далеч от злота на деня“, който още продължава да слуша лекциите и чете трудовете на големите представители на немската идеалистическа естетика — Фолкелт, Гроос, Ланге и др., пише статия, която издава далеч по-други разбирания за същност и предназначение на литературата. Стиховете от сборките „Сливница“ и „Италия“ са разгледани във връзка с обществената атмосфера и личните настроения на писателя, уловени са и някои общи черти във Вазовата творческа индивидуалност. Критическите съждения се преплитат и с мисли за критериите, от които следва да се оценява едно художествено произведение.

Неизкусен още от политиката, от обществено-нравствените спекулации на времето, Кръстев споделя недоумението и негодуванието си, че у нас оценката на един писател така често се определя от други, нелитературни критерии, че грубите партизански страсти се вмесват и в областта на духовно-интелектуалния живот. Той е стъписан и от шествувания примитивизъм относно художествените ценности, от онова грубо неразбиране на своеобразието на литературата. Затова в статията си отделя място, за да обоснове особеностите на различните жанрове творческо-интелектуална дейност, да посочи разликата между наука и поезия, така вулгарно смесвани от мнозина. Нали Вазов бе остро критикуван от П. Пешев главно, че не разкривал обществено-историческите причини на Сръбско-българската война, на която поетът посветява вдъхновената си стихосбирка „Сливница“! Поезията има своя област — заявява Кръстев, — която започва оттам, дето свършва областта на науката. Поетът по своему изразява отношението си към войната. Затова и стиховете от „Сливница“, макар и да не сочат онова, което иска Пешев, представляват най-съкровен поетически израз на мислите и тежненятия на българина, сякаш са „откраднати от дъното на душата му“! А във връзка със зачестилите гласове, под влияние на популярната позитивистка философия, за залаза на поезията за сметка на процъфтяването на науката, Кръстев подхвърля интересни мисли за общото и своеобразното между тези две форми на познание, всяка със свой специфичен терен на проява и въздействие. И заключава категорично: „Само хармонията между науката и поезията може да има претенции, че почива на научна философска почва. Истинската поезия никога не е враждувала с науката.“ Така Кръстев се вмесва в едни от най-дискутираните въпроси по онова време. И макар да получава по-друга философска школовка, разсъжденията му по тия нашумели въпроси, върху които още Каравелов нееднократно разискваше, са в духа на онова, което намираме в трудовете на Тен, Гюйо, Белински и др.

Все в духа на тия теоретици и критици на литературата Кръстев обосновава и задачите на критиката, за да посочи неоснователността на обвиненията, отправени към Вазов от различни писачи. Във връзка с подмятанията, че поетът се възхищавал от миналото, а отбягвал непосредно живото, Кръстев заявява: „Който иска нека да смята това за недостатък, само да не забравя, че поетът не е длъжен да пише, както би се щяло не зная еди кому си. На критика може да се подлага само създаденото от него, а не таланта му; работата на критика или на биографа ще бъде само да констатира въз основа на създаденото от поета, че таланта му бил такъв и такъв.“ Но колкото и подобни съждения да са в духа на позитивистката естетика, те говорят за по-правдиви разбирания в сравнение с ония препоръки, отправени така щедро към Вазов от хора, лишени от всякаква подготовка в тая област. А, както ще се види по-нататък, критикът не само констатира, но и съди, оценява и препоръчва, насочва писатели и поети. Убедително Кръстев отхвърля и редица други обвинения, които се сияят в онова време върху поета. Чрез един кратък паралел между Каравелов и Вазов“ той дава отпор и на Захари Стоянов, който по онова време не пести думи да възвеличи редактора на „Независимост“ и „Свобода“ и да отрече почти изцяло автора на „Немили-недраги“. Изобищо цялата статия носи подчертан полемичен патос — една особеност, която ще стане неотменна черта в по-нататъшната му критическа дейност.

Възхищавайки се искрено от вдъхновената Вазова поезия — така примитивно разбира на тенденциозно отричана от мнозина — Кръстев още тук, в тая първа статия, улавя една характерна черта от творческата индивидуалност на големия поет — склонността му да опоектизира не толкова конкретни живи личности, колкото идеите, идеалите, които носят те. И тази си несъмнено върна констатация обосновава с примери от „Епопеята“ и „Сливница“. Разглеждайки тия стихове в неразривно единство с жизнените национални проблеми, със со-

циалните и нравствени тежнения на хората, младият критик явно съглежда кое е стимулирало поета, за да създаде такава безценна отгърица от поетически перли. Голямата национална идея — ето кое вдъхновява и оплодява гражданина и поета. „Идеята е сърцето и душата на Вазовата поезия. Те са тъй страстни, щото аз се надявам да не сгреша много, ако кажа, че деня, в който България се събуди за нов живот, е и деня, когато Вазов „стана“ поет. Дали би са събудили поетическите му сили, ако не би се родил именно в тая епоха на преход, ако не бе свидетел на 1876 — този колос в историята ни — е поне съмнително.“ Една несъмнено проникновена мисъл! Именно чрез перото на Вазов национално-освободителните борби, особено Априлската епопея, бяха вдъхновено опозитирани, за да бъдат завещани като национални нравствено-патриотични и идейно-естетически ценности на поколенията. Обезсмъртявайки тия епично-драматични борби, поетът намери себе си, пътя към голямата литература и истинското безсмъртие.

За да опровергае онези, които обвинявали поета, че не е „съвременен“, Кръстев сочи широкия му тематичен диапазон, способността му на полюсни творчески превъплъщения — да пресъздава величаво героичното и повседневно битовото. Дори и когато се рее из скъпите и светли страници на историята или в недалечното минало, той живее най-близо до своята съвременност, а иска да надзърне и в бъдещето. „Той живее повечето вътрешен живот: ту се извиси в областта на идеалите си, ту се задъни в душевните си борби и лутания и от тях намира изход сякаш само тогава, когато ги повери на стиховете си, на книгата или когато забрави себе си и забичува заспалите си съвременници, будни само там, дето кипят ниски страсти.“

Опростенческото критическо мислене, проявило се така фрапантно по отношение на големия поет, кара Кръстев да осъзнае още по-дълбоко необходимостта от компетентни ценители и защитници на националната ни литература. Дори уверено и многозначително подхвърля, че и у нас един ден ще се появят хора като Лесинг и Белински. Но за тяхната поява трябвало да се работи самоотвержено, да се подготви почвата, върху която те биха могли да израснат. И изпълнен с благородни пориви, и не без самочувствие за призванието си, още сега декларира, че ще работи за тая насыщна потребност — да разчиства трънливия път на критиката. На тая задача начеващият критик гледа като на неотменно задължение, като на дълбоко вътрешно призвание. Като се въздържа да гадаем дали още сега Кръстев е бил вече блазен от мисълта да се види в ролята на Лесинг и Белински, не може да не се подчертае, че с тая първа своя обстойно критическа работа той наистина разчиства пътя за една правдива, компетентна критика, особено по отношение на Вазовото творчество. Съжденията и оценките му са над нивото на тогавашната — с малки изключения — публицистична и рецензентска критика. Кръстевият „етюд“ се отличава и с безспорната си теоретико-естетическа и художествена аналитичност. Затова не е оправдано от никакви съображения да се подценява значението на този „етюд“, както правят някои, като Симеон Радев например, в усилията си да видят и характеризират критика само единен и неизменен, в строго определени рамки такъв, какъвто се проявява в книгата си „Млади и стари“. Студията е показателна както за пътя, който извървява самият критик, така и по отношение усилията в онова време да се даде вярна трактовка на Вазовото творчество.

Подхванал своите „етюди“ като студент в Лайпциг, воден от благородно намерение да посочи обществената и естетическа значимост на Вазовата поезия, да я защити от необосновани нападки, а заедно с това да посочи и някои по-надеждни критерии при нейното изучаване и изобщо при боравене с художествени явления, когато се завръща в България в края на 1888 г., преди да ги даде за печат, Кръстев написва към тях послеслова, за които вече стана дума.

Към казаното обаче искаме да добавим признанието на Кръстев, че двумесечното му пребиваване в България го навяло на много тъжни размисли. Той е бил дълбоко смутен от нерадостната общественно-политическа действителност. Искрено споделя безпокойството си дали особената атмосфера няма да даде друга насока на намерението му да продължи етюдите си върху Вазов. Получава се обаче обратното. Критическото перо на младия литератор тепърва ще разгърне силата си и все във връзка с творчеството на Вазов. А че изявените в тази първа статия разбирания и оценки не са били плод на младежка незрелост, на временни настроения, както се твърди в някои статии за Кръстев, гозорят и посетнените му работи, писани в продължение на 6—7 години. (Вж. писаното от Симеон Радев, Д-р Кръстев като литературен критик, сп. Художник, 1907; Йордан Маринопольски, Критици, 1910.)

Когато през 1888 г. на страниците на сп. „Труд“ се появяват Кръстевите етюди, Вазов е политически емигрант в Одеса. Тук през декември с. г. той получава изпратените му от Кръстев книжки на списанието заедно с едно топло писмо. Сред толкова много горчивини и терзания сърцето на писателя е стоплено от лъч светлина. И той не ще закъснее да благодари за топлите думи на разбиране и съчувствие. „Нашата българска критика не ме е изгалила с много ласкателства, за да почувствувам с всичката сила на душата си цената на вашия дружески и топъл отзив. Благодаря Ви горешо“ — пише поетът в писмо от 13 декември 1888 г., споделяйки и желанието си да общува с младия, но обещаващ критик, когото той слага вече между малцината близки на душата му приятели. „Уви те са тъй малко. Вне ще им уголемите числото“ (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XX, 1957, стр. 99). Какво впечатление е произвела Кръстевата статия върху поета, личи и от други писма от онова време. Още преди да отговори на Кръстев, няколко дена по-рано (10. XII с. г.) Вазов вече е споделил с приятеля си Ст. Костов: „Приех 6 книжки и от „Труд“. В последните две прочетох етюда на г. Кръстева. Независимо от симпатичний отзив, що дава за мене, той ми се хареса по своята бойкост, оригиналност на мислите и новизни на приемите. Има момчешки работи, ако щеш, в той труд, но той разкрива едно бъдеще блестяще и духовито перо. Жалко ми е, че съм заинтересован, та не мога свободно да Ви изкажа колко силно съм уверен в това. На някои съждения и възрения неговии може би да се възрази нещо, при все това те подкупват, защото са изказани с увлечение. Еднакво ми се понрави и рецензийката на Кръстева на „Пер. списание“, в която той горешо ме брани от нападите на г. Плачкова. И тя блести с оригиналност и заставя да я четеш с наслаждение. В г. Кръстев има пламък за един превъзходен недюжинен критик“ (Ив. Вазов, Непубликувани писма. Под ред. на В. Вълчев, 1955, стр. 95).

Наистина, показателни мисли, излезли спонтанно от перото на големия поет, комуто не е липсвала способност да се ориентира в правдивостта на едни или други оценки и теоретико-критически съждения. И в случая не може да се отрече, че Вазовите прогнози се оказват правдиви. Темпераментното перо на младия критик се откроява не само с верните си оценки на едни от най-значителните явления в тогавашната литература, но и с общите си теоретически постановки. И ако то не бе се отклонило в друга насока, не бе изневерило на застъпването тук позиции, националната ни литература несъмнено би имала един ерудиран защитник и ценител. Струва ни се, от друга страна, че при онова потиснато психическо състояние, в което се е намирал Вазов, хулен и непризнаван от не един, прогонен безцеремонно от обожаемото си отечество, Кръстевите думи несъмнено са го ободрили, укрепили са вярата му в значимостта на онова, което е създал в стихове и проза, подхранили са творческите му пориви за нови вдъхновени творби.

А как посреща Кръстев Вазовото писмо? — Дълбоко е поласкан от отзивчивостта на високо уважавания поет. Не се бави и в отговора си, за да изповяда отново, че е почитател на поетовата муза, че е готов да я брани от всяко посегателство. Настоява да каже искрено мнението за етюдите му — „аз съм твърдо уверен, че мога много да науча от Вас, че от много места не ще бъдете доволни“. И укори би искал да чуе младият критик, защото те щели да го ползват повече, отколкото хвалбите. Желает да провери истинността на своите критически съждения. И което е още по-показателно, ще иска да се сроди отблизо с душевното състояние на поета по онова време и очевидно не просто от някакво любопитство, а за да може да съди по-вярно и цялостно, да има по-сигурен ориентир в бъдещите преценки и характеристики. Критикът сякаш предприема една негласна анкета, за да навлезе в творческия и психически мир на писателя. Моли го да му съобщи с какво се занимава, какво чете и пише, как се е отразил в душата му животът в Русия, доколко тя е в състояние да подхрани художествения му талант или и там политическият климат продължава да го угнетява и т. н. Като се вижда, все въпроси с подчертана целенасоченост, които подсказват за един надежден литературоведчески подход на младия критик, а, от друга страна, благоприятствуват за завързването на една извънредно интересна преписка между критик и писател. Не по-малко интересно е и желанието на Кръстев да се запознае с руския живот — предпоставка да разбере по-дълбоко руската литература. (Вж. Из преписката на Иван Вазов, Известия на Института за българска литература, кн. IX, 1960, стр. 348.)

И наистина за един непродължителен период между Кръстев и Вазов се разменят множество писма, характерни не само със своята сърдечност и готовност за взаимно общуване, разбиране, насърчение. Те подсказват и за творческите планове на единия и на другия, за схващанията им по редица въпроси на литература и на живота изобщо, за стремежа и на двамата за разширяване на духовен хоризонт и естетически възприятия. И очевидно — всеки по своему е полезен на другия. Петимен да чуе добра дума, прокуденият и болен поет нееднократно благодари на младия си приятел за проявеното съчувствие „към мене и трудовете ми. Това за мене е скъпоценно насърчаване и утешение, особено в днешните обстоятелства, когато неволите и поразите са способни да убият и един по-силен дух, нежели моят“ — пише Вазов в писмото си от 10 януари 1889 г. А колкото до настояванията на Кръстев да узнае какво мисли за студията му, Вазов продължава да бъде въздържан, при всичкото си задоволство от нея. „Като литературно дело трудът Ви ми се твърде хареса и ето защо: там отсъства рутинността и пошловатостта, които са дали печатът на съвременните у нас „критики“. Вашите прийоми са нови и оригинални; Вие излагате мислите си с независимост и увлечение. А това е много — за един пръв труд. Колкото за самото съдържание, за правотата на критическият Ви поглед, аз считам трудно за мене да се изкажа сега, първо: защото етюдите Ви се занимава с мене и с работите ми и да оспорвам или да утвърждавам Вашите оценки мисля го за неделекатно; второ — аз сам още не съм се опознал добре, не съм си съставил ясно мнение за характера и значението (ако го има) на моето литературно „творчество“ (извинете за дебелата дума); всеки външен ценител по ще налучки истината, отколкото аз сам. Но Вашите възгледи ме накараха да се замисля. . . и това не ще бъде безследно.“ Проявените самокритичност и признание не са очевидно израз на някаква поза, а още по-малко на куртоазия към младия ценител. При всичката си затвореност и дискретност поетът е доловил искреността на своя критик и ще сподели все с такава откровеност терзанията, които са го гнетели, убивали са творческите му пориви. „Нямам сега ни воля, ни вдъхновение да пиша. През цялото си пребиваване в Русия душата ми е била угнетена и не знам дали се е извършило някакво прераждане в мене. . . Разочарованието е проникнало дълбоко

в моя нравствен мир и го е сломило, окончателно ли — не зная. Мисла, че отчуждението ми от България много е спомогнало за злото. Чини ми се, че отчуждението въздух, колкото иначе и да е заразен, ще подействува благотворно и ще поподигне силите ми. Нам, българите, родната почва е необходима, както на Антея — земята, за да почувствуваме силите си. Дано не се лъжа.“ Създава на желанието на Кръстев да се запознае с руския съвременен живот — „един свят със сам чужд на западния“. Русия е отишла далеч напред в духовното си развитие, отхранила е колоса на творческата мисъл. И сякаш, за да предизвика още по-силно любознателността на младия си приятел, направо му постави въпроса: „Чели ли сте Толстой, Достоевски, Тургенева?“ И завършила с надеждата, че ако условията благоприятствуват по-скоро да се завърне в София, тогава ще могат да разговарят по-широко и за неща, невъзможни и неудобни за писмо (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XX, 1957, стр. 100).

Всестраниният и детайлен анализ на изказаните тук и в следващите писма мисли, направените изповеди, частичните загатвания, навлизането в подтекста на някои съждения ни дават възможност да се сродим с извънредно интересни страни от душевността и разбиранията на писателя и критика. Какъв благодатен материал наистина представлява тази преписка за характерологията и психографията и на двамата, за разбиране на някои съществени особености на Вазовата личност и творчество, за диренията и стремежите на младия критик! Но нека проследим по-нататък тая преписка, която ни дава солидна документална база за наблюдения и изводи от различно естество.

С всяко разменено писмо нуждата от взаимно общуване расте. И двамата чувствуват сякаш непреодолима потребност да споделят мисли и планове, взаимно да се насърчават и опознават. В отговор на Вазово писмо, като благодари за изпратената му педагогическа литература за нуждите на училишните преподавания в Казанлък, където по това време Кръстев е учител, критикът споделя какво е чел от руските писатели, какви статии се готви да пише и по кои проблеми от творчеството на поета. Признава, че в главата му вече зреелия-проси около Вазовите балади. Блазнела го мисълта да разкрие лирическия елемент в стиховете на поета, с оглед на една по-цялостна психологическа характеристика. Все така силно го привличал и проблемът за ролята на природата в поезията му — „тук бих желал да вмества една по-дълбока дори метафизична анализа на „Към природата“, но туй иска вдъхновение и съсредоточение, които преди ваканцията надали ще намеря“ — пише Кръстев на 16 януари 1889 г. Макари „Епопеята“ отдавна да го е привличала, засега не смятал да се занимава с нея, тъй като не разполагал с необходимия материал за встъпванията, „за да се каже нещо ново и нещо свестно за тях“. Колко „много въпроси и статии ми се въртат из главата, а няма сърце да захващам, защото няма сгоден журнал: „Труд“ не струва, „Пер. сп.“ заспало съвсем“ — говори изпълненият с творчески планове критик. Но подобно на поета и той не съглежда сгодни условия да ги осъществи. Вибелязаният широк кръг от теми не е ли показателен за характера на Кръстевите литературни интереси! А и мисълта да бъдат организирани повече литературни списания у нас, в която насока скоро ще прояви голяма активност, вече зрее у казанлъшкия учител.

Ако Вазов го подканва да се запознае с руските класици, на свой ред Кръстев ще иска да убеди писателя да се заеме с превеждането на големите представители на немската литература — „Вий би намерили достойна за духа си храна в превеждане на най-трудните — защото са най-поетични — произведения.“ Който за себе си Кръстев признава, че чувства непреодолимо влечение към немската литература. Гьоте и Шилер смята за свои кумири — „за които аз съм в състояние да си изгубя ума, от които никога не мога да се наслада до насита“. В неудържимото си влечение към тия първенци на поетическото слово дори за-

мислил едно „людешко предприятие“, заел се да преведе гениалното Гьотево творение „Фауст“.

Дълбока загриженост за съдбата на поета личи от всичко, което Кръстев пише от онова време. Задущливата атмосфера, която спъва развитието и изваата на талантите, неизмеримо го тревожи. Признава, че едно от съображенията да започне „етюдите“ си е било да стресне и извади поета от угнетяващото състояние, в което го е тласнала покварената общественно-политическа действителност у нас, да не позволи „да заседне страшен мрак в душата“ му. Нали именно тая отровна атмосфера накарала изтерзания поет да замлъкне за няколко години! И Кръстев настойчиво ще го призовава да надмogne душевното си състояние, да мобилизира необозримата си художествена енергия, отново да се посвети на поетическата си муза. „Ако Ви е скъпо призванието, ако цените дълга си към България, трябва да употребите всички сили, за да излезете от ногтете на байронизма, до кът не е обзел цялото Ви същество, до кът не Ви е завладял безизходно.“ Уверява, че е готов да му помогне да преодолее това пагубно за поета и за литературата ни състояние. Сякаш с усета на школувания критик-психолог той разбира докъде може да доведе подобно омерзение и примирение и затова така неуморно го насочва към поетическа активност. Уверен, че у Вазов е намерила възплъщение националната творческа енергия на българина, Кръстев продължава с такт и умение да му отправя въпроси, та да изкопчи повече признания за съкровениите му чувства, размисли, влечения, интереси, занимания — толкова необходими за всеки, който иска да разбере цялостно това рядко народно дарование, да навлезе в „светая светих“ на твореца. „Бъдете тъй добри да ми кажете какво Ви е занимавало в последните години, кои Ви са любимите автори (да не е Байрон или Лермонтов или Мюсе?), привлича ли Ви Шекспировия мир, обичате ли, или Ви оттласква Гьоте и неговото епическо спокойствие, пленяват ли Ви неговите романи, окрилят ли драмите и лириката му? Не забравяйте да споменете и научните съчинения, които са Ви занимавали. Научихте ли се немски? Позната ли Ви е по-отблизо старогръцката литература, старогръцкия живот, изкуство? Хомер и Софокъл?“ И сякаш почувствувал, че прекалява с въпросите си, побързва да разсее недоумението му: „Моля, недейте лови кусур, дето Ви принуждавам към една такава изповед — без да си научим умствения кръгозор, много е трудно да дадем съдържание и интерес на преписката“ (В. Вълчев, Из преписката на Иван Вазов, Известия на Института за българска литература, кн. IX, 1960, стр. 349).

Не говорят ли подобни въпроси и настоявания за голямата сериозност и задълбоченост, с които младият критик е пристъпвал да изясни творчеството на поета, да разбере творческата му индивидуалност, външните фактори и вътрешни предразположения, обусловили и своеобразния характер на произведенията му в стихове и проза! Не са ли извънредно показателни, от друга страна, и усилията на Кръстев да насочи вниманието на Вазов и към голямата европейска литература, убеден в необходимостта от широки познания и ерудираност, за да може писателят да се издигне до нови художествени върхове! А това от своя страна потвърждава, че в ония години критикът е чужд на всякакви мистични и индивидуалистични естетски теории, които третираха твореца като озарен „свише“ от някаква неземна светлина, който няма никаква нужда от познания за миналото и настоящето, тъй като творял по вътрешна интуиция, неограничаван от никакви реални фактори. Реалистичните разбирания на Кръстев за разнообразните предпоставки, които обуславят художествено-творческата дейност, го карат да търси пътища, за да си изясни по-всестранно Вазовата личност като обществен и духовен феномен, със своеобразието ѝ в мисловност и интереси, в личен и социален бит, с душевните ѝ тревоги и нравствени терзания.

А и самият факт, че Вазов настоятелно се е стремил да поддържа непосредна дружба с един далеч по-млад литератор, не може да се обясни, ако не е имало родство в естетическите им разбирания. Все тук следва да търсим причините, че поетът — твърде затворен и необщителен иначе, не скъпи време, за да отговаря на многобройните въпроси, отправяни му от далечния нов приятел. Убеден е бил той, че тези въпроси не са плод на празно любопитство, а са продиктувани от усилията на младия критик да узнае по-пълно истината за духовния му и естетически свят.

Интересно е също така, че на свой ред и Вазов ще иска от младия критик да разшири литературния си кръгзор, да влезе в досег с повече литератури, особено с руската. „Виждам, че недостатъчно сте запознати с произведенията на корифеите на руската литература. А то Вие бихте ги обикнали на равна степен с германските.“ И отново, все със същата искреност, ще споделя своите вкусове, интереси, влечения. „Колкото за мене, аз споделям Вашия ентусиазъм за Гете, но не за „Фауста“ му, в който философията задушавя поезията, а за чудното онова създание: „Херман и Доротея“, дето блика извор от висока и непостижимо сладостна поезия. . . Наравно с Гете и Шилер ме пленява със своя висок идеализъм, но от всичките ми е по-мил Хайне. Той е оставил най-дълбоко впечатление у мене.“ Дори признава, че поемата „В царството на самодивите“ е написана под влияние на Хайне. Все в това си писмо, 5 февруари 1889, Вазов отговаря и на въпроса — какво е чел от другите литератури. „И от класическите и от новите литератури съм чел по малко, шарено и безсистемно, както всеки самоук в България. Изключения са само Виктор Юго и Байрон, които съм чел цели и страстно — в по-младите си години. Същото мога да кажа и за Пушкина и въобще за руската литература.“ Колко неопценими свидетелства наистина за литературния историк и критик! Още повече като имаме предвид колко рядко Вазов се е поддавал на такива изповеди, признанията му пред Кръстев придобиват изключително значение. Затова се спираме и по-обстойно на тая преписка, изпълнена с толкова много документален историко-литературен, биографско-психологически, идейно-естетически материал.

С всяко разменено писмо се разширява и доверието между двамата, както и кръгът на въпросите. Вазов дори иска да коригира някои Кръстевни оценки за други писатели. Когато например критикът споделя, че се готви да пише за Каравелов, Вазов бърза да го предупреди да не би да даде незаслужено висока оценка на автора на „Българи от старо време“. Признава му, че напълно се солидаризирал с мнението на К. Величков, за когото Каравелов бил „добър мислител и стилист, и силен сатирик, но посредствен художник и слаб поет“. В случая Вазовото пристрастие трябва да се обясни с отношението на Захари Стоянов — възвеличавал нееднократно Каравелов, иронизирал безпощадно автора на „Немили-недраги“. От друга страна, Вазов ще поощрява своя приятел да бъде неумолим в критиките си, щом е уверен, че обектът е вярно избран. „Четох тук нападите въз книгата на г. Костова. Тия нападки са чист плод на партизанска ненавист, а още и на уязвено самолюбие, затова са и тъй кални. Добре сте намислили да дадете отпор. Ще ме яд, ако отложите или изоставите това нещо. Погалете го със сарказмите тъй тънко и тъй жегливо, които избилдствуват в пасажът за Плачкова, в рецензията Ви за Пер. списание. Казаний пасаж изобличава във Вас и хуморист-критик“ (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XX, стр. 104—106). Наистина, интересни съждения! Сам Вазов не един път се оплаква от подобен род фейлетонна критика. А нееднократно и той сам прибягва към нея, насочва и приятеля си към неумолимо изобличение!

Когато Вазов се завръща в София, преписката между двамата продължава, макар и вече с по-друго съдържание. И сега те споделят житейски грижи и планове, мненията си за редица литературни явления. Взаимно ще се канят за участие

в новоосновените литературни списания — „Денница“, редактирано от Вазов, „Научно-литературно списание на Казанлъшкото учителско дружество“ и „Критика“ — редактирани от Кръстев. В писмо от 8 януари 1890 г. Вазов пише на Кръстев, че не споделя възторжения тон на рецензията му за „Дядовата Славчо̀ва уну̀ка“, изпратена за „Денница“. Творбата на младия белетрист не блестяла с никакви качества и една подобна рецензия щяла твърде много да го поласкае. „Аз си обеснявам Вашата възторженост от благородното желание да обърнете по-добре вниманието върху едно все таки утешително литературно явление у нас. Вярвам, че няма да ми се сърдите за тие бележки; те могат да бъдат неверни пожалуй, но са диктувани от уважението ми към Вас и към високото назначение на критиката“ (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XX, стр. 107). За Кръстев Вазов е все още безспорен авторитет, вслушва се в препоръките му, внася известни уточнявания в рецензията си. Вече в по-друга редакция тя удовлетворила редактора на „Денница“. Във връзка пък с първите книжки на Казанлъшкото литературно-научно списание Вазов съветва редактора му за по-голяма тактичност, да не бъде толкова безпопаден, макар че тази разпаленост именно правела списанието характерно. В други писма настоява да обединят усилията си в едно списание, да укрепят „Денница“, за чийто критически отдел трудно се намирали сътрудници. Очевидно Вазов не би канил темпераментния критик за съвместна работа, ако не виждаше дълбоко родство в разбиранията им. Дори и когато прочита критическите бележки на Кръстев за „Денница“, не ще престане да го кани да обединят усилията си в едно списание. „Вие порядочно ме кастрите, и както ми се струва, твърде заслужено. Карайте смело. Едно, което съжалявам, е, че критическият Ви отдел е твърде ограничен. Не вреди, ако го разширяхте в ущерб на останалите преводни статии, без които българската литература няма много да пострада. Вашият журнал трябва да стане изключително критичен, инак той няма raison d'être.“

Както се вижда, преписката между Вазов и Кръстев се оказа неподозирано интересна за характеристика и на двамата. Продължила близо три години, тази оживена кореспонденция съдържа редки по своето значение признания, откровени изповеди, данни, съждения, оценки, които ни дават възможност да съдим по-сигурно и аргументирано за позициите и душевното състояние на писателя и критика през определен период от тяхната дейност. И тази преписка, непривлякла досега вниманието на литературните ни изследвачи, е още едно убедително доказателство за различните етапи в развитието на литературния критик и теоретик д-р Кръстев, етапи, които мнозина и не подозират, а други съзнателно премълчават, ръководени от най-различни съображения. (Частично този въпрос е засегнат от Л. Георгиев в очерка му „Д-р К. Кръстев“, 1968.)

За съжаление, откакто д-р Кръстев започва да издава сп. „Мисъл“ (1892), писмата между двамата стават все по-редки и по-сдържани. Няма я вече оная широка изповедност от страна на Вазов, нито пък настойчивостта на Кръстев. Сега главните въпроси, предмет на писмата им, са около печатането на едни или други статии. Но затова по-нататък.

Макар, както вече бе отбелязано, в послеслова към първата си статия Кръстев да изказва съмнение дали при неблагоприятните условия в България ще може да продължи етюдите си върху Вазов, сближаването му с писателя го насърчава да работи в тая насока — да утвърди по-надеждни критерии за правилна оценка на Вазовата поезия. Ето — в кн. 6 на сп. „Критика“ през 1890 г. се появява вторият етюд на Кръстев за Вазов. За разлика обаче от първата статия тук са подхванати по-ограничен кръг въпроси, етюдът има подчертан конкретно-полемичен характер — оспорва се и се отхвърля неубедителната критика на П. Пешев за стихосбирката „Италия“.

Кръстев не може да се примири с вулгарно-примитивните разбирания на критика от „Периодическо списание“, довели го до несъстоятелни обвинения. Във Вазовите стихове не се чувствувал духът на съвременна Италия, не били пропити със социален патос, не се докосвали до „бодилите на живота“, а били наситени само с възторжени чувства от природните хубости и исторически паметници на тая древна страна. Логично и убедително Кръстев отхвърля писаното от Пешев — останал глух и слеп за дълбоката същност на тия Вазови стихове. С недоумение Кръстев ще възкликне: „О, в „Италия“ има много житейски въпроси, но те не са от оня род, който може би търси г. П. Пешев; те не са ежедневни въпроси, те не са въпроси за прехрана, нито пък са въпроси от социално естество. Те са много по-скрити, по-трудни, по-дълбоки и мъчителни — те са ония вечни въпроси на метежното човешко сърце, които човешкият дух е безсилен да реши и жалката човешка наука е безсилна да смири.“ Независимо че в статията има и съждения, които днес могат да предизвикат едни или други възражения, Кръстев верно съглежда и обяснява своеобразието на стихосбирката „Италия“, явила се като отзвук на едно особено потиснато душевно състояние на поета, понесъл в сърцето си плодовете на интимна и обществена покрусa и разочарование.

Сблъскал се с такива опростителски възгледи за поезията, Кръстев смята за необходимо да припомни под линия, че спорът, ксйго някои водят за социално или чисто изкуство, „е плод на недоразумение“, защото „истинският поет не може да не бъде „социален“, в най-широката, а не в тясната, изкълчена смисъл на тая дума“. Значимостта на Вазовите стихове идва и от онова рядко съчетание на съдържание и форма, изпълнено с „едно прекрасно, всеобщо чувство“ — пише критикът. Всичко образува „една дивна мелодия“, която ни внушава дълбоките душевни вълнения на поета, на които за съжаление П. Пешев е останал чужд и безчувствен. И отново ще припомним задачите на критиката, която „само тогава просветлява и развива вкуса, само тогава е критика, когато не работи само с естетическо чувство, а с естетическо съждение, когато не само изказва, а и доказва“.

Подобни мисли срещахме нееднократно в първите критически „етюди“ на младия учен. Те издават сравнително правдиви разбирания по важни въпроси на литературното творчество, на теоретико-критическата дейност. Затова и те се нареждат сред онези надеждни явления на времето, които показват как националната критическа мисъл постепенно разширява своя терен, започва да съди за обществена и художествена значимост не от елементарни патристично-дидактични утилитарни съображения. Поезията е еднакво длъжна да пресъздава и такива интимно-съкровени изживявания, чувства и размисли, които са разтърсили човека при сблъсъка му с външен свят или нравствени колизии. Така Кръстев се включва в ония назряващи процеси, които довеждат до разширяване проблематиката на националната ни поезия, до по-непосредно опоектизиране на нравствено-психологическите терзания на човешката личност.

Свързал първите си литературно-критически стъпки с Вазовото творчество, оспорвано, отричано, недооценявано от различни среди, Кръстев ще поддържа неотслабващ интерес към него почти до средата на 90-те години. Той е именно този, който в статии и рецензии разглежда редица Вазови произведения в стихове и проза ту от един, ту от друг аспект, следи дейността му и като редактор на „Денница“ и т. н. Във връзка например с разказите „Дядо Нистор“, „Златната планина“ и др. критикът сочи умението на Вазов „увлекателно да рисува“, каквото качество липсвало на автора на „Дядовата Славкова унука“. С нескривано задоволство подчертава способността на Вазов веднага да ни въведе в същността на повествованието, „да ни пренесе в душата на героя и да ни накара да живеем негова живот“, без да прибегва към уморителни, излишни уводи. А въвеждането

на странични епизоди давали „повече разнообразие на разказа“ — особеност, която по-късно критикът ще смята като един от недостатъците на Вазовата белетристика. Онова обаче, което не достигало на писателя, било преди всичко психологическата характеристика, дълбоките психологически анализи на характерите и обосновка на действията. Това са за Кръстев достатъчно сериозни аргументи — и сега, и по-късно, — за да поставя Вазов-поета далеч над Вазов-белетриста, и изобщо да не дооценява белетристичния дар на автора на „Под игото“ (вж. Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество, кн. 5, 1890).

В друга своя статия, като взема повод от някои преводи на посредствени произведения, появили се на страниците на „Денница“, Кръстев припомня, че на Вазов се пада задължението да подбира значителни творби от големите класици, но да им дава и адекватна художествена форма на български език. Пошироките и задълбочени занимания със световните класици биха се оказали особено плодотворни за Вазов, ще го избавят „от опасност, в която твърде лесно може да падне у нас всеки талант, оставен под властта на вледенената и вледенееща българска среда“ не без известна загриженост и прозорливост подхвърля Кръстев. Такова едно общуване би помогнало да настъпи „един нов период на самобитно творчество“ у писателя. Но това предполага, по думите на Кръстев, Вазов да прояви по-голям стремеж за сливане на лирическия с епическия си талант. Така той ще „създаде нещо не само поетично, но и велико“ (сп. Критика, кн. I, 1891). Несъмнено правдиви съждения и указания, плод на дълбоко сродяване с Вазовата поетическа индивидуалност.

Не може да не ни направи впечатление, че Кръстевите статии за Вазов се отличават по композиция, характер и обseg на третираните въпроси. Нещо ново в това отношение представлява например рецензията му за първата част на романа „Под игото“, печатан в книга първа на новооснования „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. Тук Кръстев се задоволява едва ли не само да преразкаже основните моменти от съдържанието на романа. Няколкото оценъчни съждения и критически бележки са дадени предимно под линия. Очевидно критикът е съзнавал особения характер на тая своя статия, затова накрая забелязва, че в случая не пишел критика, а ѝ разчиствал само пътя. При все това той не може да скрие мнението си за романа, който имал „големи хубости“, но не бил лишен и „от важни естетически недостатъци“. Макар и лаконично, споделя възхищението си от умението, с което е описана любовта между Огнянов и Рада, пресъздадена „с голямо изкуство и с удивителна психологическа вяръност“. А главата „Представлението“, със своята пластичност и живост, кара читателите да изживяват трогателните сцени, представяни някога в Бялочерковското училище. Несъмнено критикът с философска школовка е бил развълнуван от епичното повествование и за един от епизодите ще признае: „Безсилна е моята ръка да повтори в кратце следущата сцена и да накара четеца тъй трепетно да поима и да хълца от наслада и от напругане. Затова по-добре е никак да не излагаме подробностите как сполучва Колчо да отърве обожаемия от него Огнянов, за да не лишим от сладостния трепет на първото четене ония свои читатели, които още не са чели романа.“ А между недостатъците сочи употребата на твърде много русизми, неоправдано за писател, считан с право за „създател на днешния ни литературен език“ (Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество, кн. 6, 1890). При всичката лаконичност на оценките трябва да се признае, че това е и първото утвърждаване на романа. Появата на рецензията може би се дължи и на Вазовото желание, изразено в едно писмо до Кръстев, да чуе мнението му за първата част на романа. По-късно Кръстев ще има възможност да изрази по-цялостно мнението си за първия български роман. И макар да проявява винаги резервираност към белетристичния дар на писателя,

това произведение той смята за връх, след което творческите му сили започнали да отпадат.

И когато се появява „Мисъл“ (1892), от чиито страници ще бъдат възвестявани нови теоретико-критически критерии и принципи, Кръстев не отвърща поглед от Вазов. Още в първата книжка на новото списание неговият основател и неизменен редактор излиза с обстойна статия, този път посветена специално на Вазовата белетристика. Намерението му е било да обхване и разгледа българската белетристика изобщо. Така и озаглавява статията си — „Из съвременната българска повест“. И първата част на широко замислената студия посвещава на Вазов. (Две години по-късно — 1894 — същата статия излиза и в „Етюди и критики“ под заглавие „Иван Вазов като белетрист“.) Макар да се занимава предимно с Вазовите разкази, печатани в „Денница“, верен на критическия си натюрел, Кръстев и сега изказва мисли от по-общ характер, засягащи изобщо Вазовото дарование и творчество. Тук за първи път се прокрадва мисълта, че обаянието и популярността на Вазов не винаги се дължат на качества на произведенията му. Признавайки, че го поставя на първо място в етюдите си, защото е убеден в безспорния му авторитет и значимост „не само като новелист, но и като писател въобще“, Кръстев продължава: „Даже нещо повече: Вазов е днес единственият, който влияе, който привлича масата от публиката, не с качеството на произведенията си, а само със силата и звука на името си.“ Наистина странно разграничаване! Но още по-показателни са по-нататъшните му разсъждения. Като припомня, че в студиите си ще се занимава с реални факти, „с тяхното събиране и нареждане, а не с „критикуване“, Кръстев възкликва: „Стига се е „критикувало“ у нас, ту с принципи и вкус, ту без едното и без другото; време е да се издигне гласа и безличното разглеждане и изучаване, което не иска да мери, да съди и осъжда, а само да описва, да излага, да характеризира.“ Колкото и подобни съждения да ни се виждат парадоксални за по-късния непримиримо войнстващ критик, който не само критикува, но и издава безапелационни присъди, утвърждава или отрича, те имат своето обяснение. Очевидно, от една страна, те идват като реакция срещу безразборното, некомпетентното критикарство — така характерно за ония години. От друга, и Кръстев, подобно на други литератори на времето, все още живее под силното обаяние на възгледите на Иполит Тен, на позитивизма, според който ролята на критиката се състои преди всичко да констатира и обяснява, да търси причините за характера на едно или друго явление, а не да издава присъди. Разбира се, и сега още Кръстев трудно се придържа в непосредната си практика в тези така категорично изявени теоретически постановки. Във всеки случай налице е стремеж да търси корените на нещата, да обяснява своеобразието на различните творчески индивидуалности, да изследва наистина реалните художествени и обществени факти и явления.

Ето в разглежданата статия усилията на Кръстев са насочени да докаже умението и лекотата, с които Вазов разказва и описва събитията, действията и поведението на хората, както и неспособността му да изгражда характери, да прави по-дълбоки психологически анализи. Тази мисъл, в различни нюанси, ще срещаме нееднократно и в по-сетнешните му статии. Критикът се възхищава от дарбата на писателя да приковава вниманието на читателя и върху най-обикновени житейски случки, но недоволства, гдето изобразените герои не действували като живи същества, а съобразно волята и капризите на създателя им. Не да характеризира всестранно самите герои, а да разкрие взаимоотношенията между тях се стремял Вазов, по думите на Кръстев. „Авторът си играе, той суверенно се разпорежда с лицата си — от тук произлиза това извънредно бодро впечатление, което правят Вазовите разкази. Те са пълни с един живот, който кипи безгрижно, под егидата на един благоразположен, добродушен

творец. . . “ В центъра на вниманието на критика са художествените похвати на белетриста, чиито разкази носели нещо твърде специфично — не потолявали „в скръбни или дълбоки мисли“ читателя. И в този пункт именно Кръстев вижда дълбокото различие между белетристиката и поезията на Вазов.

Но в тази Кръстева статия вече се сблъскаме с противоречия и от друго естество. Отделни негови съждения сякаш искат да ни убедят в несъзнателния характер на творческия акт, други пък влизат в явен дисонанс с теоретическите му постановки, трети взаимно се отричат. От една страна, той например говори, че Вазов разиграва героите си напълно своеволно, а, от друга, дословно пише, че ги „оставя на произвола на съдбата. Той ни ги препоръчва по същия начин, както става туй в живота: дава им възможност с делата, с думите си да проявят душата си“. И тук именно критикът вижда „един чисто драматичен елемент в таланта на Вазов“. Но този елемент не бил достатъчен, за да направи от писателя цялостен драматик, нито трагик, „защото му липсва трагическото мировъзрение и дълбокият психологически анализ, който създава човека заедно с дълбините на душата му“. Но веднага бърза да добави — при все това Вазов би могъл да напише хубави драми и комедии, „на които да не липсва нищо от всичко онова, което е потребно за тяхното действие на сцената, за тяхната роля в България“. А колкото до несполуките на първите драматически опити на Вазов — „Руска“ и „Михалаки чорбаджи“, — Кръстев дава обяснения, които почти напълно се покриват с онова, което много по-късно самият писател говори относно тях свои работи. (Вж. Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов, спомени и документи, 1930, стр. 198, 235.) За разлика от мнозина по онова време, които въз основа на „Руска“ искаха да отрекат всякакво драматическо дарование у Вазов, Кръстев съглежда много по-вярно някои особености в писателския му натюрел.

Сред другите качества, обуславящи естетическата значимост на Вазовите разкази, Кръстев особено набляга на стилно-езиковото майсторство на белетриста. Нарича го „първ български стилист“. Благодарение на вълшебството на стила много произведения на писателя ще се спасят от „мрака на забвението“, ще извикват винаги интерес у читателя. Стилът „е могъщ съюзник“, който „никога не излъгва и не оставя“. И Вазов — продължава Кръстев — е съзнавал тая магическа сила на стила, затова и така ревниво се стреми непрестанно да го усъвършенствува, оставяйки по този начин „вярно чедо на традициите на френската литература“. Причини за занимателността и увлекателността на Вазовите разкази Кръстев вижда и в обилието на ефекти, в стройната композиция. Но за съжаление тези ефекти не били мотивирани психологически по-дълбоко, капризите на съдбата заемали твърде широко място. А и авторът твърде често се намесвал, за да ни разкрие идейно-художествения си замисъл, вместо да остави героите сами да изваят същността си. Ако при други писатели такова едно често „вмесване“ се е оказало фатално за художествената убедителност на разказа, Вазов, и при такива случаи, задържа читателския интерес, доставя истинска естетическа наслада, „защото е еминентен стилист“ — заключава Кръстев, анализирайки споменатите разкази. Несъмнено с поставените въпроси, направените наблюдения, характеристики, изводи и т. н. и тази Кръстева статия далеч надхвърля рамките на една рецензия, позволява да се почувствува по-цялостно белетристичният талант на Вазов, да се навлезе в тъканта и структурата на някои от първите му разкази.

През същата 1892 г., пак в сп. „Мисъл“, кн. XII, Кръстев печата кратък отзив за втория том на Вазовите „Повести и разкази“. Но сега вече виждаме, че съжденията и оценките се различават твърде съществено по дух и тон от предходната статия. Спирайки се мимоходом на отделни творби, критикът не скрива своята резервираност, бележите му са ту снизходително одобрителни, ту иронични или с явен отрицателен подтекст. Повтаря популярната вече версия, че

„Митрофан“ наподобява някои Гоголеви повести. А разказът „Белимелецът“, макар че се четял увлекателно, бил безсъдържателен и би задоволил само хора, „непривикнали на интелектуална работа“. За спомените „Неотдавна“ се задоволява да каже, че и Вазов имал студената кръв на мемоариста и остра наблюдателност, които качества подсказвали, че писателят може да опише и други събития, на които е бил непосреден свидетел. По-интересна е обаче мисълта, че предпочитал да вижда писателя, когато „облече тогата на строг изобличител“. И не без известна ирония бърза да добави, че от изобличение имали нужда и поетите, за да не умира в техните гърди „небесният пламък“. Това предпочитание на критика ни става по-обяснимо на фона на по-сетнешната му дейност, както и във връзка с обществените му позиции. Несъмнено предпочитанията му към сатирично-изобличително творчество са обусловени от оная неизменна непримиримост към всичко пошло и регрочно в обществено-политическия живот, от оная нестихващ конфликт със своята съвременност, характерни за гражданина Кръстев.

Разбира се, по-късният прелом в естетически възгледи, както и в отношението към Вазов, още не се е изявил с характерната обхватност и яркост. Стремелът за една обективност в преценки и широта в разбирания и трактовка все още определят облика на писанията му за Вазов.

Макар да цени повече поета, отколкото белетриста, Кръстев посреща с нескриван възторг пътеписа „Великата Рилска пустиня“, посвещава му специална статия (сп. „Мисъл“, кн. 2, 1892). Тук отново се акцентува върху уменията на поета да общува с природата, да славослови нейните прелести „ту с грандиозни и възвишени слова, ту с нежни и пълни с умиление думи“. Сакаш чрез устата на Вазов Кръстев говори за оная непреодолима сила, с която природата привлича поета — отвратен от хорските пошлости, угнетен и неразбран от околните. Сред нея поетът „се обновява и подмладява всеки път, когато дъхне горски въздух, и всеки път дава той нов устрем и нов живот на неговата поезия“. Но критикът не пропуска да забележи различията между по-ранните лирически изповеди за природата и последния пътепис. Тук по-трезвеният и рационален поглед на писателя е накарнал на места поетичността на описанието. Възхищението от грандиозността и величието на историческото минало на Рилската обител са попречили на поета да види и опише по-правдиво сегашното окаяно състояние на манастира — позабравил славните си традиции на огнище и разсадник на българската просвета и книжнина. Верен на духовната си природа и философска школовка, и сега, покрай общото си възхищение от Вазовия пътепис, Кръстев засяга и други произведения, споделя мнението си за обществени и културни явления, впуска се в разсъждения за смисъла на битието, за тленното и вечното в природата, за неоправдания страх у хората да се разделят със земния си живот, „изпълнен с мрачни тегла и въпиющи неправди“ и т. н.

Подмятанятия за подобна боязън и у автора на пътеписа от възможността да се раздели с жалкото земно битие поядосали Вазов. В едно писмо от юли 1892 г. до Кръстев писателят изразява недоумението си от мнителността на критика, каквато дори и не подозирал. Все в това писмо използва случая да каже мнението си и за някои творби, печатани в последните книжки на „Мисъл“. Изразява и съжалението си, че не получавал вече редовно списанието, че не срещал често името на Кръстев под критически статии. Не допуска, че войнстващият критик е изчерпал арсенала си, че перото му се е примирило. „Признавам се, войнстващият Кръстев в пловдивските си списания със своите гръмове и мълнии повече ми се нрави, нежели сегашния миролюбец-опортюнист“ (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XX, стр. 149). Наистина — интересни съждения от устата на този, който не един път горчиво се е оплаквал от „войнстващия“ тон на немалобройните си съдници. Интересно е също така, че наред

с Кръстевите противоречиви оценки и мисли, изискванията, препоръките, отправени от Вазов към критика, също започват да се отличават с подобна противоречивост.

Почти до средата на 90-те години главно писанията за Вазов определят характера и обсега на Кръстевата критическа дейност. Но критикът твърде рядко се повтаря в тези си статии. Стреми се от различен ъгъл да подхожда към литературната проблематика. Ето например статията му от 1893 г. „Един портрет на нашето общество“, посветена на Вазовия разказ „Сладкодумен гост на държавната трапеза“. За разлика от досегашните статии тази, както и сам Кръстев признава, е насочена не да очертае художествените качества на произведението, а да характеризира социалните проблеми, изобразени от Вазов, да очертае атмосферата, която е отхранила герои като Жорж и Балтов — рожба на буржоазното общество в десетилетията след Освобождението. Подобно на Вазов и Кръстев е погнусен, омерзен от политическата корупция и демагогия, от нравствената деградация, вземащи все по-запугващи размери. И затова критикът не е можел да не сърадва на писателя, че отново е привлякъл вниманието върху страшната болест, отново е разровил „една рана в социалния организъм на нова България“. Възнегодувал и сам срещу отровната обществена атмосфера, Кръстев анализира социалната природа на изобразените от Вазов герои, стреми се да очертае нравствената и психологическата им характеристика, да посочи къде и в какво писателят се е домогнал до по-значителни успехи, къде се крият силата и слабостта му като повествовател на новите обществени явления. Повтаряйки и сега дълбокото си убеждение, че „Вазовата сила не е в създаване на характери, в посочване на скритите пружини, които движат едно общество и неговите членове, нито пък в някой дълбок и верен психологически анализ на индивидуалната душа“, Кръстев съжалява, че писателят рядко прибавял към очерки от рода на разглеждания. Макар подобни творби да не блестяли с художествени качества, те съдържали нещо много по-ценно — спонтанното изливане на накупелите в душата чувства, оня „изблик на възмущение, което е пълнило сърцето му пред зрелището на онова, що черни всичко честно и свято у нас“. Подчертавайки важността на подхванатата от Вазов тема, критикът я препоръчва и на други писатели, за да може литературата ни да се утвърди като действена сила за преобразуване на живота. Кръстев се тревожи, че мнозина хора на перото, попаднали под влияние на политическите власти, хабели сили и дарование, използвани умело от властимающите за свои користни, антинародни цели. Необходимо е писателят да запази свободата на своята съвест и убеждения. Литературният протекционизъм от страна на държава при ония условия може да има пагубни последици — с тревога предупреждава Кръстев. Така статията за един Вазов разказ се превърнала в страстно написан трактат върху актуалната обществено-нравствена проблематика на времето. Споделяните тук мисли, разсъжденията и препоръките ни дават възможност да съдим за една особено важна страна от обществените и естетически разбираня на критика, възнегодувал дълбоко и непримиримо от нравствената и политическа корупция в буржоазното общество.

В това отношение особено интересна е статията „Поетът и обществото“ („Мисъл“, 1893, кн. I). Вече самото заглавие подсказва, че вниманието на критика е привлечено от най-актуалните въпроси на епохата. В ония години, със засилване на социално-класовата диференциация, започва поляризация и в културния живот. Отгласът на шумелите на Запад философско-индивидуалистически и естетско-формалистични теории започва да се долавя и у нас. И напълно закономерно проблемът изкуство — общество изпъква на преден план, започва да се дискутира нашироко и у нас. Кръстев, който живее интензивен обществен и духовен живот, очевидно не е могъл да остане индиферентен и към кардинал-

ния въпрос за взаимоотношението между общество и литература. Избирайки за пряк предмет на статията си Вазовата стихосбирка „Звукове“, анализирана с умение и оценена по достойнство, Кръстев изказва и правдиви съждения по поставения в заглавието актуален проблем, писател — общество.

Писана пет години след първите „етюди“ за Вазов, критикът признава в статията си, че сега, вече с по-трезв поглед за автора на „Пряпорец и Гусла“, съглежда много повече несвършенства и в поезията му. Но независимо от това тя продължавала да го възхищава, пленява, въодушевява, защото е „плод на искрено, сърдечно и пламенно вдъхновение“, крие „неуведаеми хубости“. Макар като цяло новата стихосбирка да не се извисявала до завоюваните преди върхове, но и в нея критикът сочи немалко стихотворения с безспорни достойнства, които „дишат свежест и сила младежка“. На критика особено допада жизнерадостният оптимизъм, който блика от тях. А това сродявало нашия поет с Пушкин. Но той е разтревожен, че за разлика от предишните стихосбирки тук твърде малко били стихотворенията, които „свързват личните чувства на поета с духа на времето и на които ний даваме в известни епохи от обществения живот на един народ преголямо значение“. А това, по думите на Кръстев, вече подсказвало за прелом в света на поета. Някаква апатия се е вселила в душата му и сякаш го е направила безучастен към житейските злини, към „оная тъпост и безчувственост, в която плуе някогашният лев...“ С нескривана тревога критикът предупреждава за опасните симптоми на този прелом — съдбовен за творческия път на поета. Убеден, че писателят е длъжен да бъде сеизмограф на обществените настроения и домогвания, Кръстев не може да се примири с поезия, откъсната от актуалните проблеми. „Един лирически поет, който не дава име на безимените ламтения на своето време, който не отразява неговите надежди и идеали, който не стряска и не вълнува с огнено слово апатичните, оплутли в умствен мързел и разврат съвременници, който, като облича в плът и кръв своите лични чувства, съмнения и тревоги, не се стреми в тях да нарисува общочовешки идеали — такъв лирически поет е много далеч от своето високо призвание“ — говори развълнувано Кръстев. Извъредно чувствителен към нравствено-социалните проблеми на тогавашното общество, макар и схващани в общ хуманитарен смисъл, той иска да види в едно единно цяло гражданина и поета Вазов. Застанал, общо взето, на реалистични позиции по отношение характер и задачи на литературата, за Кръстев етичното и естетичното са неразривно свързани. На самата природа на лирическия поет е присъщо да се слива с хората, с техните чувства и размисли, радости и страдания. В него се извява в особена сплав личното и общественото, субективното и обективното — разсъждава критикът. А как се е изявил поетът в последната си стихосбирка, в светлината именно на тия неотмени повели? Кръстев констатира със съжаление, че неразривната връзка на писателя с живота на българина, обусловила неизмеримия обществен и патриотичен патос, етичната и естетична красота на толкова много творби, сега вече значително била отслабнала. Оная струна, която е свързвала поета „с обществото, в и над което е израсъл, ний с прискърбие съзираме — не скъсана, а отслабнала в последните години на неговото писателство“. Колкото и едно подобно примирение да намирало известно обяснение в отминаването на младините, когато с годините „сърцето става по-затворено за безкористни увлечения, подобна апатия не предвещава нищо добро, тя е признак за най-несимпатичното нравствено качество за един народ“.

Основателни ли са опасенията на Кръстев? В известен смисъл — да. Той наистина е уловил някои нови тенденции у писателя, предчувствува новата му творческа нагласа. Нали и сам поетът признава потиснатото си душевно състояние, отзвук на което се явяват и стиховете от „Звукове“. Но, от друга страна, в правдивите си изисквания поетът да бъде изразител на жизнените проблеми на своето

време и общество недоволството му от Вазов не е лишено и от някои нови тенденции в отношението му към автора на „Звукове“. Та нали Кръстев именно защити с такава страст стихосбирката „Италия“, явила се също така като отзвук на подобни разочарования и съкровени терзания! Ако „Звукове“ е съдържала известни симптоми за някакво отслабване на социалния патос у поета, то и статията на Кръстев съдържа не по-малко тревожни симптоми по отношение идейно-естетическата значимост на Вазовата поезия, при всичката правдивост на разсъжденията му относно проблема писател — общество.

И наистина след тая статия, излязла през 1893 г., в продължение близо на цяло десетилетие, Кръстев почти престава да пише за така обичания доскоро писател. А и преписката между двамата почти секва. Последното Вазово писмо до Кръстев е от 29 април 1894 г. Като се извинява, че не може да даде нищо за юнската книжка на „Мисъл“, иска да му отговори дали би напечатал една кратка рецензия от полски критик за „Звукове“ (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XX, стр. 167). От краткото писмо вече се чувствава нескривана съдържаност и студенина между двамата, макар че отношенията продължавали да бъдат външно доялни. Червят на съмнението, на взаимното отчуждение и предубеждение вече се е загнездил, ще разяжда и руши, за да изправи доскорошните приятели един срещу друг, застанали на два лагера, между които никога няма да настъпи примирение.

Ако доскоро Вазов приемаше с известна търпимост отправените му от Кръстев критики, то от 1894 г. насам всяка бележка той започва да посреща все по-болезнено. И преди още Кръстев да предприеме фронталната си атака срещу доскорошния си кумир в литературата, Вазов решава да му „върне“ за нееднократните критически бележки. Следвайки една отколесна своя практика — да отговаря на критиците си чрез непобедимото си оръжие — художественото слово, Вазов използва същото ефикасно средство и срещу Кръстев. Във втората част на „Драски и шарки“ (1895) на края на сборника с разкази помества очерка с предизвикателното заглавие „Доктор Жан-Джан“, с подзаглавие „Фантазия-вшутявка“. И за най-неосведоменения е било ясно кого Вазов осмива така злъчно. Фейлетонът съвсем не се оказва „фантазия“, а неумолима сатира, която не пощадява нито докторския диплом на младия учен, нито литературната му дейност, с която търсел само гръмка слава.

Както е трябвало и да се очаква, излизането на този „скандален“ очерк прекъсва окончателно дългогодишните връзки между двамата. Той сякаш се оказва „фатален“, за да изпъкне на повърхността дълбокото отчуждение, което вече е зряло и у критика, и у писателя, започнали вече да гледат с други очи на онова, което всеки един е вършел на литературното поприще. И човек наистина не може да не се стъписа от онова, което Кръстев пише, когато десет години по-късно отново се връща към Вазовото творчество. Разбира се, обстоятелството, че Кръстев дълги години не е излизал в печата със специални статии за Вазови произведения, съвсем не означава, че критикът е проявявал някаква пълна незаинтересованост към толкова популярния вече писател. Напротив, през дългите години, когато критикът сякаш бе отвърнал поглед от онова, което пише Вазов, ще бъдат използвани други средства, за да се уязви и отрече поетът, та да се издигне на високия му пиедестал Пенчо Славейков. И в този си „кръстоносен поход“ той ще разполага с възможностите на университетската катедра, за да раздава своите безапелационни присъди. А не ще пропусне и други поводи, за да анатемоса дори и такива творби, от които някога така спонтанно се е възхищавал. В една статия в 1898 г. по случай годишнината на Левски Кръстев не пощадява и Вазовата ода за великия апостол. „Смешна театралност — пише дословно Кръстев. — Такава фалшива фразеология и такава празна реторика. . . Левски не би бил способен даже да изрече по чужда диктовка, камо ли сам да

почувствува и да изкаже“ („Мисъл“, 1898, кн. II). Сякаш критикът е престанал да разбира особеностите на поезията, правото на поета да рисува големите личности в романтично-хиперболични краски, думите им да бъдат наситени с приповдигнат патос, при което условностите се явяват напълно естествени и психологически убедителни. Очевидно другаде се крият причините за това недоволство от Вазовата „Елопея“: в новата идейно-естетическа ориентация на критика, обусловена от множество външни и вътрешни предпоставки, в която нова ориентация немалка роля играе и дружбата с Пенчо Славейков, ползващ се с такова неизмеримо обаяние над толкова много творци.

За формалистично-естетските позиции, от които Кръстев съди за Вазов и изобщо за литературата, е особено показателна статията му „За тенденцията и тенденциозната литература“ (сп. „Мисъл“, 1903). Между ония тенденции, които убивали всяко изкуство, по думите на критика, е и патриотическата тенденция. Непоправима беда за литературата ни е, гдето „художникът Вазов се е идентифицирал с гражданина Вазов“ и по този начин си е позволил големия грях „да унизи изкуството“, да се приравни с „бездарностите, които изнесоха на сцената карикатурите на нашите апостоли, сред „неописуемия“ възторг на столичната невежа публика“. Как е дръзнал Вазов да помисли, че онова, което е позволено за възпоминанията и пътните очерки, може да има място и в драмите и романите — пита с тон на възмущение критикът-естет! На други, на бездарностите, Вазов е трябвало да остави патриотичния патос, с който са пронизани произведенията му, а той да опоектизира „по-висши“ душевни преживявания и стремежи! И ако за човека, който и лично е преживял патриотичния подем в ония предосвобожденски години, било обяснимо да се възторгва от тия личности и събития, то за художника това било недопустимо, непростимо. „Но ний виним не човека, а художника: най-елементарния художнически вкус и такт трябваше да не му позволят да „объективира“ своите лични, реални — патриотически чувства по начин, като че те са чувства общочовешки. Изкуството има работа с илюзивни чувства.“ Ето докъде стига критикът, който по-рано се възхищаваше така дълбоко от Вазовите произведения, пропити с един толкова силен и непритворен национално-патриотичен патос — съкровена същност на цялото му идейно-творческо верую. Но нека и сега да следваме хронологията на фактите, характеризиращи новия етап в отношенията между Кръстев и Вазов.

В продължение близо на десет години твърде много огорчения е изпитал поетът от някогашния си критик и сегашен отрицател, твърде отровена е била вече душата му от нескончаемия поток от всевъзможни бележки и подмятания, отправени му от хората, групирани около „Мисъл“, присвоили си правото да бъдат върховни съдници в областта на литературата, критиката, естетиката. И поетът е чувствувал нужда да излее накупялата си от огорчения душа, да жигоса с перото си новите си критици.

Прочел във френски превод майсторски написаните портрети и характеристики на японски литератори от прочут поет-хуморист на тая далечна страна, Вазов идва до идеята да напише подобна гротеска, защото несъмнено било сходството с литературната атмосфера у нас. И сега той прибегва към фейлетонно-символната форма, „Японски силуети“ — така озаглавява хумореската си („Българска сбирка“, 1904, кн. I). Пред проф. Шишманов Вазов изповядва: „В тая хумореска исках да изтъкна завистта и недобросъвестността на известни наши писатели. Наскоро беше избухнала японо-китайската война и във вестниците четях разни японски имена. Хрумна ми да ги използвам.“ И по-нататък във фейлетона най-широко място е отделено на д-р Кръстев и Пенчо Славейков — нагърбили се с непосилната задача да дискредитират и развенчаят автора на „Под игото“. Препечатани на следващата 1905 г. в книгата „Утро в Баня“, тези

духовити сатири улучват наистина съществени черти от домогванията на хората около „Мисъл“. „И когато знаменитият Хара-Карасута-Кхи-Ямацура венчаеше някого с венеца на славата, венчаният ставаше славен, и когато затъпваше някого в калта, той беше изгубен завинаги в мнението на японския народ“ — пише с нескривано огорчение и раздразнение Вазов за д-р Кръстев, изявил се с такива полюсни преценки, готов днес да славослови някого, а утре да го унищожи, щом си развали отношението с него.

Появата на този фейлетон сякаш още по-силно разпалва ненавистта на Кръстев към поета, активизира критическото му перо. Ако доскоро той воюваше с Вазов някак си „на дребно“, сега пуска в ход целия си критически арсенал от епитети, сравнения, квалификации, за да „унищожи“ без остатък своя противник. Една след друга се явяват три статии в „Мисъл“, с които критикът си спечелва незавидна слава, недоволството и възмущението на не един литератор.

Първият си фронтален, тотален удар той ще иска да нанесе при по-особени обстоятелства, очевидно за да бъде и ефектът по-зашеметяващ.

На 17 август 1905 г. Кръстев решава да излезе пред гражданството на гр. Елена с една публична беседа, в която да се разплати окончателно с Вазов. (Само месец по-късно тази „историческа“ беседа излиза в сп. „Мисъл“, а през 1907 г. бива включена и в книгата „Млади и стари“.) Известни са изходните позиции на Кръстев в усилията му да смъкне от високия пиедестал певеца на националносвободителните борби: колкото и да е популярен, Вазов е вече отминал етап в литературното ни развитие; творчеството му има само историко-литературно значение, то не намира отзвук у съвременния читател, защото е лишено от по-значима общочовешка идейност, от психологически анализи и обобщения — ето опорните точки, върху които Кръстев изгражда обвинителната си пледоария. „Иван Вазов е най-видният, най-известният представител на новата следосвободителна българска литература у нас и в чужбина“, създал е „в миниатюр цяла една литература“ — говори Кръстев. Но веднага, със свойствената си категоричност отсича — тая литература е била в състояние да задоволи само „първите училищни нужди и първите духовни потребности на една бързо формирана и невзискателна публика“. Подобно на Каравелов и Вазовото значение било ограничено само в определени исторически рамки, защото и двамата били чужди на ламтежите и потребностите на новите поколения. Понесен от стихията на отрицанието, Кръстев се мъчи дори и теоретически да обоснове „преходното“, мимолетно значение на Вазов като творец. И чувствувайки, че не може да избегне неумолимия въпрос, законно задаван от всеки, който слушал страстните му филипики — а отгдето тогава тази голяма популярност на поета, за когото продължава да се пише и говори толкова много, а произведенията му да се четат с интерес и възхищение, — с присъщата си схоластическа витиеватост отговаря: две са причините: „първо — невежество, второ — недоразумение!“ Ония, които утвърждавали Вазов, били лишени от здрави критерии за естетически ценното, смесвали две несъвместими неща — „историческото значение на поета с чистата естетико-литературната цена на едно или друго негово дело“. А що се касаело до голямата популярност на писателя, Кръстев направо заявява: „Да бъдеш популярен писател е незавиден жребий. Вазов има нещастие да е такъв от десетина години насам и затова вместо критики за него се пишат похвали, реклами.“ И очевидно, спомнил си за онова, което някога бе писал за същия тоя Вазов, почувствувал видимо неудобство пред слушатели и читатели, Кръстев е готов да признае тия си смъртни грехове и без всякакво стеснение иска да обясни някогашното си възторжено отношение към поета с младежките си пориви и патристичен ентузиазъм, поправили му уж да види истинските качества на Вазовите произведения.

Наистина — колкото странен, толкова и поучителен парадокс! Ако някога на основата на Вазовото творчество Кръстев изяви реалистичните си теоретико-критически позиции и се утвърди като защитник за народностната жизнено правдива литература, то сега същото това творчество става пробен камък на новото индивидуалистично-естетско кредо на критика. Нищо сякаш не е останало от онова, което той така проникновено обосноваваше и страстно защитаваеше в първите си критически работи. В плен на немския философски индивидуализъм и на естетския догматизъм на модернизма, Кръстев повежда пуническа война срещу Вазовите литературни традиции. В този си поход, разбира се, не може да не се отчете и ролята на личната неприязън към поета, насаждана и подхранвана съзнателно от Пенчо Славейков. Само на едно Кръстев може би остава неизменен — на страстния си темперамент. Със същата разгорещеност и непримиримост, с които утвърждаваше и защитаваеше Вазов, със същата разпаленост и войнственост сега го отрича, за да възвеличи новия си приятел и съмишленик Пенчо Славейков, на когото гледа като на най-верен и проникновен изразител на съвременните естетически потребности на българина, въззел се до светоуещането на модерния европеец. И в името на една нова модерна литература, вдъхновявана от някакви непреходни общочовешки идеи и нравствени начала, стояща далече от национално-битовото и повседневно, Кръстев отрича и обругава всичко, което дотогава е давало смисъл и съдържание на националната ни художествена мисъл.

Наскоро след тая предизвикала много шум и разговори „беседа“ и отпечатването ѝ в „Мисъл“ в кн. 10 на сп. „Светлина“ се появява едно своеобразно интервю с Вазов под наслов „Из интимния живот на нашите знаменитости“, с подпис „S“. Вазов избира подходяща форма, чийто смисъл, разбира се, не остава скрит за противниците му, за да сподели огорчението си от неколцината млади критици и писатели, предприели поход срещу него, и то в момент, когато творчеството му се радвало на такъв успех у нас и в чужбина. Но тук намираме интересни мисли и за тогавашната критика, която по думите на Вазов е станала крайно тенденциозна и котерийна, ръководена не от никакви обективни критерии, а от лични настроения, предубеждения и домогвания. Оформилите се групички около някои списания без никакви скрупули се надпреварват да хвалят своите приятели и клеветят другите. И като най-ярък представител на тоя род безцеремонна, лишена от всяка обективност критика се сочи д-р Кръстев. И сякаш за да бъде по-убедителен, Вазов не пропуска да припомни, макар и под линия, че доскоро същият тоя критик е бил най-пламенният му хвалител.

Това „интервю“ дава повод на Кръстев отново да излезе с остра статия, озаглавена „Интимната мисъл на г. Ив. Вазова“ („Мисъл“, кн. II, 1906). Под формата на реплика, с твърде язвителен тон, сякаш да покаже умението си да полемизира и „притиска“ своя опонент, Кръстев повтаря в по-друг вариант твърденията си, които вече знаем от „беседата“. Изглежда обаче, че най-дълбоко го е засегнало изобличението в неискреност, затова много усилия полага да оневини себе си. Иска да увери, че всичко, което е писал за Вазов, е било продиктувано от убеждения, а не от лични чувства. И в стремежа си да докаже недоказуемото, или по-скоро да обоснове правотата на сегашните си разбирания, той е готов да се отрече безцеремонно от предишните си писания за Вазов, да се изкара едва ли не за неграмотен литературно в ония години. Тогава, т. е. преди 15 години, когато пишел първите си статии за поета, „художествеността на поетическите творения беше за мене книга, запечатана с девет печата (както е и досега за г. Вазов и за повечето български белетристи)“ — пише Кръстев, с надежда да обясни критическите си превъплъщения. И с една незавидна самокритичност продължава да ни уверява, че в тия дълги години той непрестанно търсел себе си като критик, за да може едва сега да заговори с пълен глас, дълбоко убеждение

и сигурен критерий за онова, което представлява истинска естетическа ценност, непреходно по своята роля и значение. Едва сега той успял да прозре всичката несъстоятелност на предишните си писания за Вазов. И почти с думите на Пенчо Славейков заявява, че Вазов живеел „още в опълченската епоха на нашата литература“, носел една твърде примитивна култура и вроден егоизъм. Именно това самоотричане на един цял дял от критическата си дейност дава основание на някои да съдят за Кръстев само въз основа на онова, което той пише от втората половина на 90-те години насам, най-вече от началото на века, когато критикът „намира себе си“.

Но в тази „реплика“ има и нещо друго показателно — реакцията му срещу твърденията на Вазов за състоянието на тогавашната критика. Сипел не един път огън и жупел срещу едни или други критици, изказал тревогата си от ниското равнище на критическото мислене, от тенденциозността на преценките и т. н., сега Кръстев не допуска да се каже лоша дума за критиката, още повече, че и сам той е изобличен в подобни грехове. И отхвърляйки казаното от Вазов, страстно и високомерно говори за себе си като единствено достоен за критическото поприще. Една типична черта в Кръстевата личност и критическа дейност!

Единствената статия, която Кръстев пише за конкретно Вазово произведение, след като е преминал идейно-естетическия „рубикон“, е рецензията за сборника „Утро в Банкя“ („Мисъл“, кн. XV, 1905). Озаглавил рецензията си „Литература и литературни анекдоти“, Кръстев повтаря известните си вече твърдения, че Вазов вече се е изчерпал, че творчеството му няма нищо или има твърде малко общо с истинската художествена дейност, с онова свещенодействие, при което великите майстори на словото разкриват „човешката душа в нейните най-дълбоки и най-съществени проявления“. Разказите от новия сборник само „профанирали името литература“. А онези, които ги посрещали с одобрение, показвали само своето невежество относно характер и задачи на „изящната литература“. Така и в конкретните си оценки, и в общите си съждения и характеристики Кръстев неотклонно следва догматичните принципи на новото си естетическо верую, произнася своите безапелационни присъди над всичко, което излиза извън границите на догматично-схоластичните му критерии.

В архива на Вазов е запазен фрагмент от ръкопис, където писателят говори за отнесянията си с Кръстев. В този откъс, очевидно малка част от нещо по-цялостно, четем: „Нашите прави са май сѐ африканска кръв, нашият въздух е напоен с електрически токове от благородна търпимост, от величествени гнявове. И моята бедна глава не веднъж изпита деликатните им удари. Ето, завчера например, прочетох в едно списание статия за един наш критик, с авторитетно име, уважаван за своята ученост. Мога да се похваля, че доста време бяхме добри приятели. И той, верен на приятелски дълг, пишеше, че Вазовата поезия винаги го е „възхищавала, пленявала, въодушевявала и изпълняла с високи чувства“. Но един петъчен ден, в мъгливо време, аз се скарах с приятеля. През нощта той съвсем измени мнението си и от заранта ето какво захвана да пише за Вазовата поезия: „Тя е лишена от всяко литературно значение!“, „Вазов е полукултурен човек“, „Вазов по култура е примитивен“, „той живее още в опълченската епоха на нашата литература“, „Вазов пише на теми и по начин да бъде понятен и интересен на всички!“ След като изброи тия престъпления на Вазова, справедливият гняв на критика се простира по-нататък, той хвърля мънии над нашата публика. „Популярността на Вазова, казва той, се дължи на крайната некултурност на нашата публика“ — извинете, господа, но това го има черно на бяло, „тя се дължи още на невежествената паплаг критики“. . . Драмите на Вазова ли? Те са цяла семковщина: „за тях не би се простило и на петостепенни поети!“ (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. 19, стр. 200).

По всичко съдено, този фрагмент е от 1907 г., след като Кръстев бе вече изстрелял дългобойните си снаряди срещу Вазов. А по това време излиза и статията на Симеон Радев за Кръстев, за което и писателят споменава. Разбира се, днес ние не можем да се съгласим с наивните твърдения на Вазов, че Кръстев е променил отношението си към него изведнъж, след като са се скарали „в един петъчен ден“. Причините са по-дълбоки. Ако приведохме тоя откъс, то е, за да се види как сам писателят е гледал на Кръстевите критически метаморфози в онова време.

След спирането на сп. „Мисъл“ през 1907 г. Кръстев сякаш престава да се занимава повече с Вазов. Уталожва се постепенно и страстта на отрицанието, особено след смъртта на Пенчо Славейков — може би главният вдъхновител на епичната вражда. Нещо повече — Кръстев ще търси повод да се сближи отново с поета. Във връзка с тези му опити Вазов говори на Шишманов през 1913 г.: „Какво да го права? Щом е забравил Джан-Джан и Японските силуети. С това поне признава, че не е бил прав, когато ме е унищожавал даже от висотата на университетската си катедра“ (Ив. Шишманов, Иван Вазов, спомени и документи, стр. 110). В усилията да се сближи с Вазов Кръстев е бил твърде настоятелен, макар от време на време да е пуснал по някоя стрела срещу поета, особено по време на университетските си преподавания.

В анкетата, която предприема Шишманов с поета през 1915 г., името на Кръстев нееднократно се преплита в разговорите между двамата. През септември същата година Вазов споделя със своя приятел, че лично Кръстев го поканил да се присъедини към апела срещу намесата на България във войната, отправен от името на група писатели и интелектуалци. По-късно и той, и съпругата му Райна Кръстева настоятелно ще канят поета да им гостува във вилата в Костенец. Но винаги Вазов е намирал благовиден предлог да отклони любезните покани. Пред Шишманов Вазов признава (27. II. 1917), че Кръстев продължава да го ухаща и посещава, и във връзка с това чистосърдечно заявява: „Какво да го права? Аз съм човек с меки очи. Па барем да се извини за миналите си грехове към мене! А то ни думица. Като че не ме е унищожавал и от върха на своята катедра, за да тури на мое място Пенча. . . Говори ми за своите литературни планове, а никога няма да ме запита аз какво работя. И не усеща напрегнатостта на разговора ни! Преди няколко дена идва у мене младият Х. З., издател на една антология от песни от войната. Той сам слушал как Кръстев в лекциите си жестоко критикувал Вазова и особено площадният му език. Един ден студентите се възмутили обаче и извикали: „Стига, стига! Не ви позволяваме да продължавате“ (Иван Вазов, Събр. съч., т. 19, стр. 276).

Макар и вече да е била притихнала предишната неистова вражда и неприязнь, Кръстев не е могъл да се освободи от своите догматични разбирания за естетическата значимост на Вазовото творчество, не може да види историческото място на неговото дело, когато чертае общата панорама на българската литература. Дори и тогава, когато иска да хвърли отново мост към писателя и е готов да признае достойнствата му като творец, дори и тогава се чувствава едно дълбоко несъгласие с Вазовата поезика, за което свидетелствува и една от последните му статии. Прочел статията, изпратена му лично от Кръстев, Вазов споделя: „Беше ми дал една своя статия в „Съвременник“ върху българската литература, в която уж ме хвали, а на края на краищата ме изкарва — идиот. . .“ И за да изрази дълбокото си огорчение, Вазов изпраща на Кръстев едно остро писмо (ноември 1917 г.) — последното писмо на една преписка, която ни предлага толкова интересни сведения за отношенията между два литературни феномена, отношения еднакво показателни за литературния и културния историк, за народопсихолога и социолога, за изследвача на интелектуалния и нравствения живот на епохата. Ето текста и на това последно Вазово писмо до Кръстев: „Статията ти

прочетох — само първата половина. Доста обективно и правдиво цениш авторите там. Колкото за В. (Вазов), ти останах верен на себе си: твоята оценка е диктувана пак от оная непобедима, умопомрачителна, зле прикрита под маската на фалшив обективизъм омраза, с която ти се прослави в България.

Повръщам ти „Съвременник“. Излишно беше да ми го пращаш, за да те видя пак такъв, какъвто те знам: неспособен да се превъзмогнеш, неспособен да се абстрахираш от личните си страсти при оценката на литературните творения на лице, неприятно тебе. Напразно може да се търси у тебе честно, рицарско отношение към един неприятел. За такава добродетел са способни само избраните души“ (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. 20, стр. 439). Ето крайния пункт на десетилетните отношения между двамата. Във връзка с това писмо Вазов признава, че Кръстев му отговорил с думите: „И Вие едно време ме нападахте.“

Може би заслужава да се подчертае обстоятелството, че както някога Кръстев именно беше този, който потърси да се сближи с писателя, така и сега той е инициатор отново да възстанови дружбата с този, комуто бе причинил толкова много огорчения. При все че запазва своето критическо отношение към Вазовото творчество и традиции, едно видимо отрезвяване е настъпило у войнстващия апологет на нормативната догматично-формалистична идеалистическа естетика. Горчиво и не без вътрешни терзания той осъзнава, че усилията му да дискредитира, да развенчае Вазов и утвърди на негово място Пенчо Славейков са отишли напразно. И в размисли за извървения път, изпълнен с толкова непримиримост и страстност, той ще потърси възможност отново да спечели доверието на кумира от младите си години, сега вече беловласия, умъдрен в битките, всепризнат народен поет. Но очевидно имало е вече нещо дълбоко утвърдено в естетическия му свят, в цялото му устройство на критик, опрял се изцяло на определени догматически принципи, за да не може да оцени по достойнство Вазовата реалистична поетика, нейната непреходност и жизненост, да определи и истинското му място в развитието на националната литература.

Изложеното дотук дава основание да бъдат очертани определени етапи в развитието на д-р Кръстев като критик, особено в отношението му към Вазов. До средата на 90-те години Кръстевите статии представляват едни от най-сериозните работи за Вазовото творчество. Сред множеството критически писания, които излизат по онова време, писаното от Кръстев се отличава с широтата и многообразието на подхванатите въпроси — и от критикооценъчен, и от общотеоретически характер. Като изключим някои работи на Ив. Шишманов и на Д. Благоев, появили се по същото време, Кръстев наистина се домогва до една по-развърната и углубена трактовка на литературните явления. И най-важното — следва в общи линии идейно-естетическите начала на реалистическата, демократическа литература. Както се вижда, с една рядка страстност той защитава жизнено правдивата, граждански вълнуваща, емоционално и нравствено действена поезия. Следователно да се твърди, че Кръстев е единен и неизменен в критико-естетическите си разбирания още от първите стъпки на литературното поприще та до края на жизнения си път, че от Лайпциг се завръща вече като оформен апологет на немската идеалистическо-догматична естетика, значи да не се съобразяваме с историко-литературните факти. Безспорно Кръстев е този, който в едни от най-тежките години за Вазов, непризнаван като творец, преследван заради русофилските си чувства, критикуван от звани и незвани, се заема да посочи обществените и художествени богатства в творчеството на автора на „Епопея на забравените“, като обосновава и някои от принципите на жизнено правдивата, национално и социално възпитателна литература, разкрива обусловеността между писател и общество, отхвърля примитивните разбирания за поезията и обосновава своеобразието на художествената форма на познание. Твърде различен е бъдещият войнстващ апологет на догматично-естетската критика в

началото на своята критическа дейност. И ние нямаме основание да не виждаме и оценяваме по достойнство този плодотворен етап в литературно-критическото дело на Кръстев, да не отчитаме благотворната му роля, макар и ограничена по време, в живота и творчеството на Вазов. От друга страна, характерът на този етап от дейността му ни подсказва, че причините за по-сетнешното развитие на Кръстев са много по-сложни и многообразни и далеч не се изчерпват с основа, с което досега сме искали да обясняваме целокупното дело на тази извънредно интересна личност в литературния ни живот от края на миналия и началото на сегашния век. Но тези въпроси заслужават специално разглеждане.